

MORFO-FONETIKA ETA GRAFEMA BATZUEN ARAZOA HIZTEGIGINTZA BATUAN

Bergara, 1978-IX-6

Mujika, Luix Mari

FONETIKA ETA GRAFEMA BATZUEN ARAZOA "EUSKARA BATUAREN" BIDEAN

Euskarari batasuneranzko bidean oinarriak ipintzeko mementoan gure aurrean ez ditugu *ortografi* arazoak kon-tuan eduki behar soilik; behar bada, *morfologiatik* (eta bere barruan *fonetikatik*) sortzen diren problemak garrantzitsua-goak dira. Ortografia hizkuntza batean aldakorra eta kon-bentzionala da; morfologia, berriz, funtsezkoaga, hizkuntza-ren barren egiturari lotuagoa.

Hori dela-ta, lan honetan EUSKARA BATUAREN proble-matikari morfo-fonetikatik sortzen zaizkion arazo batzuk planteatuko ditut lehenik, eta bigarren zatian, grafema ba-tzuen arazoaz jardungo naiz.

Guztiok dakigu euskara ERROMANIA nagusian hala-ko irla bitxi bat dugula; irla izate horrek gure euskarari erro-mantze hizkuntzekiko mila dependentzi sortzen dizkio. Dependentzi horietan arriskugarrienak ez dira lexikalak, morfo-fonetikoak baino. Hizkuntzaren funtsari begiratuta larriagoa da *nazkantza*, *gezurtero*, *zurrutero* esatea *bajatu* hala tapatu esatea baino; erosio harek gure hizkuntzaren morfologi funtsa jotzen baitu, hau da, gure atzizkien nortasu-na.

Euskara gaur hainbat euskalkietan sakabanatuta da-golarik, EUSKARA BATUAREN oinarriak planteatzean bati *lege orokor* batzuetara jo behar dugu, bestela jokabide morfo-logiko desberdinekin edozein memento eta dialektuetan aur-kituko gara. Adibidez, N, R eta L ondoren T epentetika ezarri

behar dela beti uste duenak *nigarzu* (Oihenart), *harilko* (AN.), *zankho* (s.) hitzekin topatuko da, *negartsu* (BN.), *harilgo* (L.) eta *zango* (AN, BN, L.) ordez. S. eta R. euskalkiek fonetikan batzutan bide bitxiak hartzen dituzte. Ozentasun-ahoskabetasun (ensordecimiento) fenomenoetan ere formula desberdinak ikusgarri/ikusgarri, biozdun (B, L, D, R)/biotzun (G. topatzen ditugu noiznahi. Zer egin? Kasu horietan fonetik lege nagusi eta orokorren bila joan behar gara, euskalki determinatu batzuen oztopoa ganindurik, gehienetan behintzat.

Morfo-fonetikan ari garelarik gaur egun idazle batzuen lumatan jokabide bitxiak ikusten dira, gure tradizio orokorrenetik aparte. Eztabaidak, alternantziak, dudamudak ez dira urriak; dudamuda horiek, batzutan, ordea ezjakintasuna, gure morfologiaren desezagumena dute iturri. Gure ustez zenbaitzuen *etimologismo-joera* halako morfologizejakintasun baten adierazpen da. Hona hemen EUSKARA BATUAN onar ez dezakegun alternantzia: gozotegi/gozategi, kontzierto/kontzertu, estatuto/estatutu, hitzdun/hiztun, anaiatasun/anaitasun, etab.

Esandakoa benetan problema delarik, ikus ditzagun morfofonetikari dagozkion puntu zehatz batzuk BATASUNAREN bidea gure alorrean nagusiago gerta dadin.

1. *Epetentikaren arazoa*

Euskaran epetentika erabiltzeko joera oso nabarmena da. Bere erabilera atzizkiekin, batez ere, garrantzi handia du, ahalik ete gehien batasun bide batetik denok ibiltzeko. Euskalkietan maiz ez da batasunik ikusten, eta kasu batzutan komeni da akordio batzutara etortzea. Euskarazko epetentika nagusienak dira:

- OI (koi)
- OR (kor)
- K-az — ETA (keta)
- ERA (kera)
- ARI (Kari)
- ADA (tada)
- AILE (taile)
- ALDE (talde)
- ALDI (taldi)

- T-az   — ARI (tari)
                   — AR (tar)
                   — ERIA (teria)
                   — ASUN (tasun)
                   — AN (tan)
                   — ARA (tara)
- G-az   — AILU (gailu)
                   — OI (goi)
                   — ASUN (gasun)
                   — IZUN (gizun)

Gure galdera da: noiz eta nola erabili epetentika hauek, euskalki desberdinetan hitz bera batzutan epetentikaz baitago, ta bestetan gabe (jokari/jokalari, jostailu/jostagailu). -ERA sailean pentsaera/pentsakera, biziera/bizikera. -ASUN sailean osasun/sendotasun/maitarzun. -ARI sailean: *kari, dari, lari, tari...* arilkari/arildari, kobleri/koblakari, obenari/obenlari. -ARI atzizkiarekin gure neologismoak eta azken prestamoek fluktuazio berdina azaltzen dute:

bulegari/bulegolari
 polikari/politikari
 teologari/teologilari.

Hori guztia kontutan edukita, esan beharrezkoa da -TEGI, -TASUN, -KIZUN, -KERIA, -KEZA (eta beste atziki batzuen kasutan) epetentika fosilizatuta dagoen hitzetan eta horietan aski dela tradizioak eman digun eran epetentika onartzea. Emandako atzizki horiek eta beste batzuek nahiko normalizatuta daude gure lexikoan. Problematikoenak -ARI, -AR, -AILU eta -ERA dira.

-ARI eta -AR atzizkiei dagokiolarik gure tradizio morfologikoan lege *nahiko orokor* bat konstata daiteke; lege hori da, bi silabatik goragoko hitzetan ez dela epetentika erabili behar; *bi* silabaka *behekoekin* bai. Hau eroso konfirma daitekeen legea da, nahiz eta salbuespen batzuk egon bi silabatik beherakoekin ere, adibidez alternantzia honetan:

jokari/jokalari
 salari/salatari
 koplari/koblakari.

Alderantziz berriz, hau da, bi silabatik goragokoekin, dauzkagu: *gerokokari* eta *tirakalari* (AN, B, G.) Halabainan,

kasu horiek salbuespenetaz jo ditzakegu, zeren-eta araua baiezten duten exenpluak ehundaka daudelako. Hona hemen adibide batzuk -ARI atzizkiaz:

2. Silabakoekin epetentikaz

muslari (ez musari)
hizlari (ez hitzari)
hostalari (ez hostari ?).

3. Silabakoekin epetentika gabe

tabernari (ez tabernalari)
errotari (ez errotalari)
pilotari (ez pilotalari).

Monosilabiokoekin ez dago dudarik; bisilabiokoekin alternantzia maizagoa da (jokalari/jokari), baina joera nagusia epetentikaz baliatzea da. 3 silaba ezkeroz (salbuespenak utzita) epetentika ez da erabili behar.

Arau honen arauera, tradiziorik ez duten hitzetan bata-suna literaturan bila behar genuke, ez inprobisazioan. Hori dela-ta gaurko egunean praxi batera jo behar genuke hitz berriekin:

polikari (ez polikalari)
teknikari (ez teknikalari)
filosofari (ez filosofilari=ebajelari tradizioan)
bulegari (ez bulegolari).

-AR/TAR ee maizetan arau berdinerara mugatu daiteke. Tradizioak joera hori isladatzen du:

altsasuar (ez altsasutar)
gatzeluar (ez gatzelutar)
donostiar (ez donostiatar).

Euskal toponimian eta deituretan, badira, ordea, salbuespenak. Tokiko tradizioa kontutan hartu behar da; halabainan joera bi silabatik goikoekin epetentika galtzea nahiko zabala da. Honek garrantzi handia du, batez ere, euskal geografiako deitura ez diren hitzekin. Hoietan hemengo araua erabili behar litzateke. Adibidez:

kubatar (ez kubar)
venezuelar (ez venezuelatar)
donostiar (ez donostiatar).

-AILU/GAILU alternatziak problema berdinak azaltzen dizkigu. Hitz berriekin (tradiziokok bertan utzi behar dira) pauta antzekoa litzateke "BATASUNERAKO" bide egokiena. Tradizioan bi jakabideak azaltzen direnean (pentsaera/pentsakera, biziera/bizikera) hemengo arau jarraitzea litzateke hona.

2. Zenbait fonemaren erorketa eta erasketa

Hitzen elkarketak, loturak, eta konposaketak fonetikan problemean bereziak sortzen ditu. Horietan ere BATASUNA ez da beti nabarmena euskalkien tradizioan. Bainan, orokortasun puntu nagusiak badaude han-hemen.

Adibidez, konposizioan -DI eta -GI erortzen direnean ahoskabetasuna sortzen da ondorengo B, D, G, grafemetan (harakin = hara(gin)gin, gurpide = gur(di)bide). Batzutan T eptentika sartzen da (betile = be(gi)ile, artzain = ar(di)zain.

Bestalde N, L, R letren ondoren S/Z grafemek T bat onartzen dute ia euskalki gehienetan. Erronkarierak eta Zubererak ez dute beti, ordea, betetzen arau hori. EUSKARA BATUAN lege hori hontzat hartu beharreko da B, G, GN, BN, L. Euskalkietan nahi unibertsala delako. Arau horri jarraituz neologismo eta prestamoetan bide berdina erabili behar gunque: *intsulina, independentzia, intzidentzia*.

Badira beste eroketa kasuak (partizipioa i/tu, ge, amaierako bokala i, batez ere), hoskabetasun (ensordecimiento) fenomenoekin lotuta daudenak. (Ikuspegi = ikusbegi, harkaitz = harr(i) gaitz, errepide = erre(ge)bide.) Azken kasu hauetan araua ez da goiko kasuan bezain orokorra euskalkietan, eta zaila da esatea ahoskabetasun bidea jarraitu behar denik tradizioan bi hitz-formula daudenean. Formula bakarra danean (harkaitz, kasu) hura segi; bi diranean hobe *fonetika* bidetik jarraitzea (errepide), bainan formularen sozial inposizioa ahaztu gabe.

3. Bokalen loturak

Bokalen loturak ere garrantzi handia du, hiztegi tradizionalan jokabide desberdinetan nabari direlakoz edonon, euskalkien zehar. Hala-ta guztiz, gehientsuenetan arau batzutura etor daiteke gure hiztegi tradizioa aztertu ondoren. Lege horiek hauek lirateke:

- a + o = o (aitorde = etimol. aita-orde)
- e + o = o (erretororde = erretore - orde)
- e + a = a (bidaldi = bide-aldi)
- e + e = e (alkatetxe = alkate-etxe)
- a + a = a (pozaldi = poza-aldi)
- i + i = i (harrikatz = harri-ikatz).

Badakit salbuespenak badaudela tradizioan goian eman-dako eskemari (*ormaetxea*, adibide, *ormetxea*-ren ordez), baino kontrakoak dira askoz maizago.

Kasu horietan batzuen jokabidea marra (—) erabiltzea izango da soluzioa, bainan, soluzioa hori nahiko kaskarra eta iheskorra deritzaigu morfologiaren aldetik, euskara zaharrean milaka hitza direlako sistema horrekin lotuak. Gaur *kanta-aldi* idazten hastea atzerabide bat da, dudarik gabe.

Neologismo eta beste prestamoekin goiko arauak kontuan eduki behar genituzke, presidentorde (presidente-orde) kasuan bezala. Arazoak milaka hitzei jotzen die gaur egun; batasun bidea hemen ere beharrezkoa da.

4. Bokalen aldaketa batzuk

Hitzen konposizioan bokalen aldaketak zerikusi berezia dauka euskaran. Hemen ere EUSKARAK hitz berdinean jokabide ezbatuak azaltzen dizkigu. Oztopo guztien gain, ordea, euskarak baditu hontan *konstante* nabarmen batzuk, nolabait indoeuropear (eta latindar) hizkuntzetan ere agiriak direnak. Adibidez, konposizioan gaztelaniazko *pata* hitza *pati* (a=i) bilakatzen da (patirroto/ez patarroto), berdin *cuello cuelli* (cuellilargo = ez cuellolargo), etab. Lege horiek euskaran bitxiagoak dira. Euskalkiak aztertuta gero, esan daiteke EUSKARA BATUARAKO eskema *oro-korra* hau dela gure hizkuntzan:

- e = a (zorne = zornatu
erle = erlakume)
- o = a (baso = basapizti
asto = astakaiku)
- u = a (katu = katakume
kantu = kantatu).

Dударик gabe, hiru bokaletan *U* gertatzen da ahulena aldaketa-joera horretan.

Joera orokor edo unibertsalena euskalkietan hori dela adieraztean BATASUNERAKO jokabide bat azaldu nahi dugu. Euskalki bera, batzutan, bi jokabidez azaltzen da gero ikusiko dugun bezala. Nola jokatu?

Hemen, bestetan bezala, BATASUN funtsak ezertzean ez da lege fonetikoari bakarrik begiratu behar (bere leialtasunean) baita sozial intzidentziari. Beraz, gerta daiteke aldaketa fonetikoa; batzutan, urria izatea geografiari begiraturik, edo-ta hitz batzutan aldaketa ulergaitza gertatzea (adibidez, ahazabal = ahozabal orde; ohazeru = ohezeru orde, etab.). Horietan hitzaren inposaketa soziala begiratu behar litzateke. Beste batzutan alternantziak ez dira han problematikoak gertatuko:

trebetu/trebatu
galdetu/galdatu
tristetu/tristatu.

Jokabidea euskalkietan batasunik gabe azaltzen da hitz arrunt askotan (baso, arto, larre, etxe, bide, bezala). Hona koadru bat adibide bezala:

erlakizten AN / erlekizten G.
erlakume AN, B, G./erlekume AN, B-i, G-ber.
astalarrosa B, G./astelarrosa (ms. Londres)
astamenda AN, B, G./astomenda L.
mandabide G./ mandobide (Duv.ms.)
artalandia AN./artolanda AN-b.
artaburu B, G./artoburu BN, x artobürü S.

Uste dugu alternantzi hori alde batera makurtu behar dela EUSKARA BATUAN; emandako kasutan eta gehienetan gure morfologiaren lege jatorrizkoetak jarraitu behar genituzke. Eskeman emandako legeak ez betetzea euskalki batean erdaratiko erosio eta diglosiaren hurratsa izan daiteke.

5. Bokalen erorketa-fenomenoak

Euskal morfo-fonetikako beste puntu berezi bat konposizioan azken bokalaren erorketa da. Joera hori nabarmena da bi silabadun eta goragokoen hitzekin. Bokaletan *i* eta *a* dira maizenik erortzen direnak. Batekoak ere badira (harkaitz = harri) adibidez.

Honek badu bere ikusia gaurko prestamoekin eta neologismoekin. Batez ere, *morfologi, geografi, politik, estetik*, bezelako izenlagunekin. Horietan azken bokala erortzea ez da gaurko moda bat, gure morfologian aspaldidanik sartua dagoen fenomeno bat baino. Adibideak ugari dira:

alor/elorri (elortzuri)
itur/iturri (iturgoien)
burdin/burdina (burdingaldara)
anai/anaia (anaitasuna).

Bi hitz elkarlotzen direnean, direnean, lehenengoa bokalez amaitzen bada (eta bokalduna, batez ere, *i* eta *a* bada) bokal hori eror bedi. Lege honek zerikusia handia dauka hitz berriak sortzeko edota-prestamoak gureganatzeko mementoan. Halaxe da gure hizkuntzaren joera nagusia.

Euskalki bat lege horretatik apartatzen bada, edo-ta dudamudatan baldin badabil, goiko legera jo behar dugu. Hona hemen dudamudazko jokabidea batzuk hitz bitxi haue-tan:

egiti AN, B, G. / egiati L, S.
egiztatu G./egiaztatu B, G, L.
anaitasun AN, B, G./anaiatasun B-m, Duv. ms.
anaitiar AN. / anaiatiar Duv. ms.

gabe, lege *orokorrarekin* bat datozten formulak onartu behar genituzke EUSKARA BATUAN.

Arazo berdina daukagu aditzetan partizipioa *i* hala *tu* erortzean. Hitz konposatu eta deribatuetan hitza bi silabatik gorakoa denean ez dago problemarik (esnaldia, pentsamena, itzalpena). Baina nola jokatu aditza bere erroan monosilabikoa denean? Dakigunez, euskal morfologian aditzak hitz berriak sortzen dituenean partizipioa galtzen du. Dudamudak erroa monosilabikoa denean daude.

Kasu horietan esango genuke *i* hala *tu* erortzea dela lege nagusia. Joera hori nabarmenagoa de BN, L, Z. euskalkietan, ez ordea hainbeste B, G, GN euskalkietan. Hona hemen alternantziak:

hazten / hazitzen
hozten / hoztuten
hezten / hezitzen.

Azkenaldi honetan erorketaren aldeko mugimendua somatzen da Hego Euskal Herriaren ere. EUSKARA BATUA-

REN normatiban jatorragotzat jo behar dugu BN, L, Z. euskalian jokabidea. Gaurko *hazkuntza*, *hezikuntza*, *heltasuna* onargariagoak dira atzoko *haziketa*, *hezikuntza* hala heldutasuna baino. ETSI aditza da, agian, refratarioena lege honi; halabainan konposizioan galtzen du honek ere partizipioa (onespen, gaitzezpen / ez onetsipen, gaitzetsipen).

Bestalde, bizkaierak eta gipuzkerak *a* organikaz (famili/familia, egi/egia) dituzten dudamudak, seguruenik, hemen adierazitako fenomenoan dute iturburua.

5 bis.—Oklusiben ozentasun-ahoskabetasun (ensordecimiento) intzidentzia

Fonetik fenomeno hau euskararen berezi eta bizienetako da. Ozentasun-ahoskabetasun (ensordecimiento) fenomeno euskalki denetan ematen da, eta beregandiko arauak EUSKARA BATUARI guztiz afektatzen diote batasunaren bidean. Oraindik orain, herri xeheak joera nabarmena du elkarrizketa mailan oklusibat maiz ahoskabe bihurtzeko (eztut/ez dut, ezpaitut/ez bai-dut, bapes/bat bere ez, otoizpide/otoizpide/otoitzbide, aizkorri/aitzgorri, etab). Joera horrek, ordea, bi etsai dauzka; bat, erdaratiko fonetik erosioa (gaztelaniaz eta frantzeraz arau horiek ematen ez direlako), eta bi, zenbait idazleren jokabide etimologista (hitzdun, otoitzbide, iritzbide, bihotzbera, etab.)

EUSKARA BATUAREN jokabide arazo hontan gure morfologi eta fonetik jatortasunera berretortzea izan behar du. Joera etimologistak Axular edo Leizarraga baterengan aurkitzea ez da batere harritzekoa, haien jokabidea kulteranista zelako hontan; dudarik gabe, herriaren eta hizkuntzaren joeratik aparte jokatzen zuten *hitzkuntza*, *galantki*, etab. idaztean.

Dakigunez B, D, G, oklusibak P, T, K bilakatzen dira batez ere TZ/TS digramen ondoren. Toponimia eta lexikoa horren testigantzaz beterik daude: aizpitarte (aitzbitarte), azpeitia (aitzbeitia), azkoitia (aitzgoitia), irizpide (iritzbide), aizkorbe (aitzgorbe) bihozpera (bihotzbera), etab.

TZ/TS digramen ondoren EUSKARA BATUAN oklusiben ahoskabetasuna derrigorezko jarri behar litzateke. Lege nagusi honen araua ez litareteke onargariak honako idazkerara hauek:

ONDO	EZ	OKERRAGO
irizpide	irizbide	iritzbide
guruzpide	guruzbide	gurutzbide
hiztun	hizdun	hitzdun
harizti	harizdi	haritzdi

Baldin-eta sibilante euskalki bat lege horretatik apartatuko balitz lege nagusia hartu beharko luke.

S/Z sibilante edo xistugileen ondoren ahoskabetasuna (ensordecimiento) nabarmena da ere: (erospide, ikuskarri, ikaskai, etab) Halabainan, fonetik lege horrek ez du, jeneralean, TZ/TS digramen ondorengo indarririk. Alternantziak ozen-ahozkabeen artean edonon aurkitzen dira:

ikaskai/ikasgai
 ikuskarri/ikusgarri
 ikaspide/ikasbide
 joskarri/josgarri.

Dударик gabe, S/Z ondoren legea ez da hain sendoki betetzen. Honetan, azkenaldian ez dago batasunik; halabainan, joera ahosbetasunik ez egitea dela joera nabarmenagoa esango nuke. A. Villasante hala proposatzen du bere "Voces compuestas y derivadas" liburuan, nik neuk nire hiztegian jokabide edo aukerabide berdina hartu nuen. Hemen EUSKALTZAINDIAK erabaki bat hartu behar du ozen-ahoskabeen alternantzia milaka hitzetan gertatzen delako. Nik xistugile edo sibilante horien atzean ez nuke aldaketarik egindo idazmailan, aldaketak beti *ulergarritasun* bat kentzen diolako hitzari.

Honek ez du adierazi nahi hitz horiek ebakitzean edo pronuntziatzean (ahotz mintzatzetan) aldagarri ez direla. Behar bada, hala hobe; idazmailan, ordea, batasun bat behar dugu, eta ez da komenigarria dudamuda eta alternantzia.

Aintzinako edo tradiziozko hitzetan alternantzia dagoenean arau hau jarraitu behar litzateke; alternantzirik ez dagoenean (hau da formula bat *bakarra* euskalki guztietan), orduan, noski, tradizioak eman duen forma. Neologismo eta prestamo berriekin berriz hemengo fonetik arauak jarraitzea proposatzen dut.

Ahoskabetasuna, baita, gertatzen beste zenbait kasutan. Adigarriena da T grafema erortzean. Kasu horietan nik ahoskabea onartuko nuke; adibidez boskarren/bostgarren ordez,

hogeitabakarren/hogeitabatgarren ordez. Lege hori nabarmen dago tradiziozko hitz hauetan: *lokarri* (etimologiaz *lotgarri*), *oroikarri* AN.(etimologiaz *oroitgarri*).

Hitzen haseran noiz erabili ozena eta noiz ahoskabea (sorda) tradizioak esango digu. Honetan Koldo Mitxelena hizkuntzariaren ahorrak baliagarriak izango dira. Aintzinako latin jatorrizko hitzetan sonorizazio edo ozentasuna gorde behar litzateke gehinbat hitzen haseran: gartzela (carcer), gaztelu (castellum), ganbara (camara) etab.

Hemen batasun baten bila gabiltza; hori delarik, euskalki bat edo biren jokabidea desberdina ez du aburu izan behar gure anarkian jarraitzeko. Lege nagusi gure morfologi lege jatorretara gehinbat biltzea izango da. Arazo honetan *etimologismoa* da gure etsai nagusia; maiz, etimologisten joeretan ez dago erru bat baino, eta erru hori gure morfologifonetikaren ezjakintasunean dago. Hitz batean, ozen-ahoskabeen (sorda-sonora) arazoak gure hizkuntzan eskema honetaz jokutzen du:

- t – b = p (batbatean = bapatean)
- t – d = t (bait dut = baitut)
- t – g = k (bostgarren = boskarren,
lotgarri = lokarri)
- k – b = p (baitik-bat = batipat)
- k – d = t (hori dek ba = hori dek pa)
- k – g = k (egonak gera = egonak kera (Lexoti))

Fenomeno hauetaz Holmer-en eta Txillardegi-ren *Oinarrri Billa* liburuan adibide aunitz aurki daiteke.

LEGE NAGUSI bezala (eta hitz horren tradizioan euskalki batean hala egonda) eskema horri jarraitzea eskatuko nuke, TZ/TS digamen kasuak barne sarturik. Halabaina, lege hori hitz konposatueta bakarrik (boskarren, baitut, lokarri eta holakoetan bakarrik).

*Hitz askoz perifrasi*a egiten duten esakeretan (bapes = bat ere ez, ezkera = ez gera, eztitut = ez ditut, etab.) ez dut uste jokabide hori jarraitu behar dugunik, inolaz ere; *Euskara idatzi normalizatu* batean (ahozkan hainbat *hobe*); bestela harrizkuzko *sandy* batera joango ginatke, eta berriro hizkuntz normalizatu baten bideak ahuldu lirateke. Perifrasise-tan eskema hori *ahozko euskara* jarraitzea gure jatorriari

eustea da, ez ordea idatzian. Edozein hizkuntzak du sandy hori ahoz montzatzean; ez dut onartzen, ordea, idaztekoan. Adibidez: *Nofartabamá* (ahoz)/no faltaba más (idatzian), *ustestachalao/usted está chalado* (idatzian).

Hitz batean, nahiz lege horiek jatorrizkoak izan, *idaz-mailan* halan jokatzearriskugarririk litzateke. Uste dut hizkuntza batean *arrunt-maila* eta *kulterano* maila bereiztea komenigarri direla. Honela:

<i>kulterano</i>	<i>arrunt</i>
olio	orio
ofizio	opizio
fraide	praile
kalkulu	karkulu

6. Fonetikan herri-arrunt maila eta kulterano maila

Lehen adierazi dugunez, edozein hizkuntzak dauka bere expresakeran arrunt-maila eta kulterano-maila. Hori nabarmen da ez hitzetan bakarrik, baita atzizkien egiturean ere. Adibidez, gaztelerak latin-etik hartutako atzizkien desarroi-loan maiz bi bide azaltzen dizkigu. Latinezko -ITIA gaztelanian -ICIA bilakatzen da *kulterano* hitzetan, eta -EZA arrunt hitzetan (justicia/justeza, malicia/maleza); berdin -ITIO atzizkia: gazteleraz kulteranoa -CION da (acción, lección, baino -AZON arrunta (corazón, armazón, chanson (cantatio) frantzezaraz). Besteinbeste -ENZIA eta -ANZA atzizkiez (estancia/estanza).

Bi maila horiek bereiztea oso inportantea da gaur egun, euskarak normalizatzeko duen erabaki hontan. Zenbait joera dialektal (*berez* jatorrizkoak) ezin dira onartu hizkuntza standar-normalizatuan. Hona gazteleraz:

pagao/pagado
espirina/aspirina
fartar/faltar
cabayo/caballo.

Lehen esandakoak bere garrantzia du euskaran milaka hitz tekniko sartzen ari garen memento hontan. Hitz horietan euskara zahar-baserrikoan arraro diren kontsonante multzoak topatzen ditugu. Adibidez:

MSTR	– instruzio
SBSTR	– abstrazio
NKS	– konstituzio
EX	– expresio, exhibizio.

Nola jokatu kasu hauetan? Europako kultur hizkuntza gehienetan kontsonante-multzo horiek errespetatu egiten dira, nahiz eta gero herriak *ahozko-hizkuntza* sinplifikatu. Adibidez, *espresio* hala *konstituzio* idatzi behar dela esatea (herriak halan ebakitzen edo pronuntziatzen duelako) ez da arrazoi ezinbestekoa, zeren-eta gaztelaniaz ahoz mintzatzean oso gutxi dira *exhalar*, *exhibición*, *abstracción* behar bezala esaten dituztenak; herri arruntak hitz horiek *esalar*, *esibición*, *astracción* bezala esaten ditu. Hori delarik, gaztelera bi plano horiek (arrunt-maila eta kulteranoa) nabarmenak badira, zergatik ez euskaraz ere? Honek garrantzi handia dauka euskarari teknika eta abstrazio mailako ateak irekitzeko une hontan.

Arazoak zerikusia dauka zenbait arrunt-kulterano alternantzetan. Adibidez:

imini/ipini
kurpitu/pulpitu
orio/olio
malezi/malizi.

Nik bigarren bideari jarraituko nioke, hau da formula kulteranoari. Halabainan badira kasu batzuk fonetika legeak unibertsalkiago sartzen direnak, edo-ta arau horiek hitz espezi-fiko batzutan halan ibiltzen direnak. Adibidez kasu hauek:

a) NB = M batzutan bilakatzea (komeni = konbeni ordez, gomitatu = konbidatu ordez, baina ganbio = ez gamio),

b) B = M haseran bilakatzea (mentura = bentura ordez, makila = bacila (latin),

c) NTK = NK bilakatzea (galantki = galanki (Azkue), STK = SK bilakatzea (honestki = honeski) NST = ST bilakatzea (Erasten = eransten ordez) edo-ta NZT = ZT bilakatzea (jazten, jazki/janzten, janzki ordez. Azkeneko bi kasu hauetan euskalkien joera *nagusia* sinplifikazioa da. Euskarak bere arloko hitzetan, dudarik gabe, sinplifikazio joera dauka; kontsonante-multzo gogorregiak samurtu egiten ditu. Irizpide hau, ordea, saltatu egin behar du (gaztelera, italerak, ingele-

sak eta abarrek egiten duten bezala) hitz *teknikoen* kasuetan (adibidez, abstrazio, konstituzionalitate, institutu hitzetan).

Kriterio nagusi bezala fonetika aldaketa zenbait onargarri da kasu berezietan (komeni, mentura, jazki, eraskin, etab.) halan inposatua dagoenean, bainan ez forma arruntak lokalismo direnean, hala beste alternantziak indar gehiago duenean (orio, praile, karkulu, parisismo, etab.) Eztabaida honetatik TZ/TS digaman ondorengo ahoskabetasuna (ensordecimiento) eta hitz konposatuetan (ez perifrasieta) aldaketa dudatik kanpo gelditu behar luke *gutziz*.

7. O/U Hitz-amaieren alternantzia

Alternantzia hontan gaur egun inprobisaketa asko dago. Pixkanaka hizkuntzarien artean "consensus" batera etorri gara (eta tradizioan gehienbat errututa). "Consensus" horren araberrara *U* fonema latin-jatorria duten hitzetara itsasia gelditu da (kantu, bekatu, zirkulu, estatu, zuku, zaku, etab.) *O* fonema, berriz, griego-jatorria dutenentzat (semaforo, filosofo, sinbolo, etab.).

Nire eritziz, bide horretatik jarraitu behar genuke, gaurko alternantziak **BATASUNAREN** alde utziz:

proiektu/proiektio
estatutu/estatuto
objetu/objeto

Emandako hitzak latinetik datoz. Hitz —zerrenda milaka hitzetara heda daiteke. Badira, ordea, hitz batzuk fenomeno/fenomeno, salmo/salmu, greziar jatorrizkoak, dudamudak presentatzen dituztenak. Horietan ere bereizketari jarraituko nioke hau da, *o* onartu.

Arau hontan, ordea, ez lirateke sartu behar guri gaztelanatik direktuki etorritako hitzak: sindikato, koadro, asfalto, galápago, pontxo, etab. Hitz horien azpian, maiz, arabiar, turko, amerindiar jatorriak daude, edo-ta gaztelera beraren iturria; horietan *o* hori errespetatu behar litzateke. Bestalde, akordioa gaur nabarmenagoa da -IBO, -ZIO, -ISMO, etab. bukaeraz. Gaztelera zaharreko hitzetan ere *O* fonemak *U* bilakatzeko prozesua eraman du maiz, (antejo=antiaju, cabestro=kabestru).

8. *Marraren erabilpen-arazoa*

Marra edo gioia noiz ta non erabili arazoa hizkuntza batean oso erlatiboa da. Jokabide desberdinak topatzen ditugu edonon; ingelesak, adibidez, alemanierak baino, joera nagusiagoa du marra erabiltzeko. Euskaran ordea, nire ustez marra *gehiegikeriaz* eta arrazoirik gabe erabili da maiz; hitzen konposaketa marraz berezi nahia umekeria da askotan eta etimologismoaren joera berradierazten digu.

Aski da begiratzea gure morfologiak lexiko zaharrean nola jokatu duen. Euskarak bere kabuz batu ditu hitz eder hauek, marrara jo gabe nahitanahiez:

itzai/idi-zain
 katakume/kata-kume
 hatzamar/hatz-amar
 behatz/behe-hatz
 bihozpera/bihotz-bera
 etxenagusi/etxe-nagusi
 ormaetxeberria (Apell.)/orma-etxe-berria
 betaurrekoa/bet(gi)-aurrekoa
 ipurtargi/ipur-argi
 gabikagojeaskoa (Apell.) zortzi silaba)

Gaztelerak jokabide berdina *paraguas, cienpiés, parachoques, bienvenida, hitzetan...*

Jokabide hori adieragarria da neologismoak egiteko garaian. Hitz konposatuetan morfologiak *aldaketa* bat izan duenean, batez ere, hau da, aldaketa fonetiko, lexematiko, grafematiko bat, marra izkutatu egiten da (aizkorri = aitzgorri ordez, betile = begi-ile ordez, ipurtargi = ipurdi-argi ordez, etab.).

Bestalde, euskaran lehengo konposagaiak bi silaba baino ez dituanean bi konponenteak batu egingo dira problemarik gabe, marra alde batera utziak (kantaldi = kanta-aldi, basakatu=basa-katu). Berdin, bi lexeman loturak *luzadura* asko ez badauka. Jatorragoa da idaztea: alkatetxe = alkate-etxe baino, elektrindar = elektraindar baino.

Nire kabuz marrak edo gioiak kasu hauetara (gutxi gorabehera) mugatuko nituzke: (Euskaltzaindiak emandako arauak osoro konplikatuak eta ezbeharezkoak gertatzen dira gaur: a) -KO hala -REn (de) deklinatiboak ixiltzen diren kasu-

tan (eliz-teilatua = tejado de la iglesia); b) -ETA konjuntzioa isiltzen denean (aita-amak = padre y madre), hau da, aita *eta* amak, morroi-nagusiak = morroi eta nagusiak, ordez; d) gazeraz edo erdaraz kontzeptua *hitz batez* ematen denean; guk ordaina ere hitz batez edo konposatu batez eman behar dugu (salbuespenak errespetatuz):

Luciérnaga = ipurtargi (bi hitz, baina batuta)
 cayado = artzainmakila (bi hitz, baina batuta)
 sueldo = lantsari (bi hitz, baina batuta)
 dormitorio = logela (bi hitz, baina batuta)
 procesión = elizbira (bi hitz, baina batuta)

e) Pertsona eta toki izen propioekin, batez ere, ezagunak direnean (Einstein-ek, Minsk-tik. f) Hitz konposatuak oso luze direnean (atomo-hedadura).

BESTALDE ez dut beharrezkoa ikusten: a) -REN ta -KO kasuetan konposagaiak *oso labur* direnean: dirugose (diruzko gose), alkatetxe (alkatearen etxe); b) BAIT kasuan; Txillardegik proposatzen duen bezala hobe itsastea, baina aldaketa *fonetikoak* eginaz (baitu, baitzen, baikara, baitira, etab.); d) Esaldi onomatopeikoekin: dudamuda, nahasmahas, isilmisil; e) BA- aditz-aurrezki kasuan (badator, baletor); f) Hitza adjetibo bezala (ez konpositibo bezala) erabiltzean: geologi aurre-rapena (avance geológico) atomo bomba (bomba atómica). Bai ordea, -REN hala -KO sustituitzen duenean; g) EZ negatiboaren kasuan; zatiki hori bananduta erabiliko nuke beti (ez nuke = enuke ordez, ez luke = eluke ordez), bestela nahasketa fonetikoak sartzen dira.(1)

BAIT elkaturik erabiltzean, aldaketa fonetikoak nahiko konplikatuak sortzen direlako herri xeharentzako $t + d = t$, $t + g = k$, $t + l = l$, etab. Behar bada, soluzio hobena EZ-ekin egin den bezala, berezita idazten hobe (bait gara, bait duzu), eta lotuta ebaki edo pronuntziatzean ahal bada; j) Aurrezkien kasuetan: aurreautonomi, subgobernari, desagerketa, berrantolaketa, aurre-autonomi, sub-gobernari, desagerketa, berr-antolaketa ordez.

(1) *Oharra*: bait partikulari dagokionez, pertsonalki dudak dauzkat.

II. GRAFEMA BATZUEN PROBLEMAK

EUSKARA BATUAREN problema azaletik ikusten dutenak ortografian kokatzen dituzte eztabaida nagusienak. Gure eritziz hauek dira, bada, problema *arinenak*. Beraz, ortografia —morfologia eta fonetika ez bezala— konbentzionala da. Aukerabide eta akordio baten fruitu izan behar du.

Dena dela, EUSKARA BATUAK daraman prozesua guztiz positiboa eta azkarra da, baldin-eta gonparatzen badugu Alemanian, Italian hala Gaztelan beren hizkuntzek eman zuten abiadarekin. Herri haietan batasun hori ERDI HAROAN pixkana umotzen joan zen, hau da, sekuluan araberan.

Ortografiari dagokionez, puntu konfliktibo batzueri bakarrik lotuko natzaio, eztabaidagarri ez diren arazoak bertan utziaz. Hona hemen puntu horiek:

a) Euskal alfabetoaren letra propioak hauek dira:

a, b, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, ñ, o, p, r, s, t, u, x, z. Bikoiztuen artea EE, TS, TX, TX.

b) *Txikit*asun, *mait*asun, *xamurt*asun etabarrezko ñabardurak adierazteko, gainera, bustidura hauek erabiltzen dira:

dd (onddo), ll (llabur), ñ (andereño), tt (ttattar). Bustidura hauek goian adierazitako ñabarduretara mugatuko dira.

d) Atzerriko jatorria duten zenbait hitzekin erabil ditezke, gainera, gure alfabetako letra ez diren grafema hauek:

C (curaçao, Corneille)

CH (Chamaco, christmas)

KH

PH (Philadelphia)

Q (Quevedo, Quesada, quorum, quid)

V (voltio, vedette). Grafema honekin anglosaxon, eslauiar, etabarrezko hitzak erabili, bainan ez *latin-griegozko* jatorria dutenekin. Latin-griegotik datozten hitzekin B grafema erabiltzeko ohitura zaharra dugu).

W (Whiski, wolframio).

e) *F* grafema gure hizkuntzan derrigorrezkoa da, bere bizia tradizioan nabarmena delako (fede, familia, alfer, afari).

f) *G* bi erabilpen dauzka, bat tradizionala eta eztarriko-guturala (ogia, etxegintza, egurra, etab.) eta bestea gaurko neologismo eta hitz tekniko aunitzen duen fonía xamurra (geologia, iktiologia, antropologia).

Nahiz-eta fonía xamur hori ez erabili ebakitzean (xeologia = geologia, xeografia = geografia) idaztekoan komeni da bertara makurtzea, hitz tekniko horietan Europako Mendebal-aldeko kultur hizkuntza gehienak grafema hau erabiltzen dutelako. Bestalde azkenaldiko EUSKARA BATUA-REN tradizioan askosaz errotuagoak daude *liturgia*, *geometria*, *agentzia*, idazkerak *liturjia*, *jeometria*, *jeolojia*, *ajentzia* formak baino. Hona hemen alemanera, frantzerara, ingelesa eta gaztelararen jokabidea grafema honekin:

<i>Alemanera</i>	<i>Frantzerara</i>	<i>Ingelesa</i>	<i>Gaztelara</i>
agent	agent	agent	agente
agentur	agence	agency	agencia
general	gènerál	general	general
— — — / — — /	congestion	congestion	congestion

Arau hortan ez lirerateke sartu behar oso aintzinatik gurean *j* grafemaz idazten diren hitzak. Horietan tradizioak badu zer esana. Gainera, jokabide hori nabarmentzen da azken boladan: *birjin*, *jende*, *jira*, *jeneral*, etab. *birgin*, *gende*, *gira*, *general* etabarren ordez.

g) *J* bestalde gure alfabetako grafema dugu. Bere ebakera (pronuntziaketa) gaur egun bakoitzaren euskalki arabera egiten da. Hontan gipuzkera da GN, BN, B, L, Z euskalkietatik urrutien dagoen hizkera. Gipuzkeraz mintzatzen garenok *J*-ri fonía oso guturala ematen diogun bitartean, beste euskalkiek fonía xamurrak erabiltzen dituzte (joan = yoan/xoan, jauna = yauna/xana). Arazo hontan, dudarik gabe, gipuzkerak ahaleginak egin behar lituzke gaur egun euskarari unibertsalago den fonía erabiltzeko.

Bestalde, K. Mitxelena proposatu zuen bezala, aintzina nako zenbat hitzetan *J* ordez *X* grafema erabiltzera jo behar genduke gaur usuario den bezala (ajola = axola). Nire eritziz baita gerozkoago prestamoekin ere (paradoja = paradoxa).

h) *S/Z* grafemak hauek ongi berezi behar dira. Bizkaiera mintzatzen den hedadura guztian nabarmena da grafema horien problema. (gizona-gisona, izan/isan, zazpi/saspi).

Bizkaitik kanpo, ia euskalki gehienetan, euskaldunak joera nagusia du S/Z grafemak X eta TX bilakatzeko hitz-haseran, *maitasun* eta txikitasunezko ñabardura adieraztean. Joera hori guztiz gurea dugu, baina euskara normalizatu batean komeni litzateke, ñabardura hori eman nahi ez denean, hitzak berezko *grafema propioaz* erabiltzea, ez bait da berdin:

zintzo/txintxo
zuzen/txuxen
samur/xamur
zoro/txoro.

Euskara normalizatuan *zoro*, *zuzen*, *samar*, *samur*, idatzi behar lirateke, *ñabardurak* kasu berezietarako utziaz.

i) X grafemak ere baditu problemak gaurko egunean. Euskaltzaindiak eman zion ebakera edo pronuntziaketa xamurra gaur guztiz defizitario gelditzen da, hizkuntza teknikitik sartu zaizkigum maileguak edo prestamoak ikusita. Nola idatzi euskaraz *exhibición*, *oxígeno*, *expresión* etab.? Grafema honen aurrean batzuen jokabidea etzaigu atsegin (*esibizio*, *espresio*, *osigeno*), X grafema eta S grafemak ez dute balio berdira ebakieran. Bestalde, hori aproposki egiten bada, X eliminatzeagatik orduan plano *kulterano* batetik *arrunt-plano* batera ihes egiten dugu. Bide horretatik (sinplifikazio bidetik) *istitutu*, *astrazio*, *kostituzio* idatzi beharko genuke *institutu*, *abstrazio*, *konstituzio* ordez. Hizkuntza batean *herri-planoa* eta *kulterano-planoa* desberdinak dira, bai semantikan eta bai fonian ere. Honetaz gorago hitz egin dugu.

Hori dela-ta, Europako mendebal hizkuntzetan gertatzen den bezala nahitanahiezkoa da X grafemari *bi fonia* ematea, bat xamurra (*xagu*, *xamar*, *xori*) eta bestea gogorra (*expresio* = ekspresio, sexu = seksu, etab.) Azken ebakera hau emateko KS bikoeta erabiltzea etzait tajuzko gauza iruditzen. Ikus dezagun ingelesak, frantzerak, galizerak, gaztelerak nola ematen dizkioten *bi fonia* X grafemari. Badira, noski, beste hizkuntzak *bi fonia*, horiekin.

<i>ingeleza</i>	<i>frantsesera</i>
Xerez (xamur)	xylophone (xamur)
<i>galiziera</i>	<i>gaztelera</i>
xunta (xamur)	Quixote (xamur arkaikoa)

exception (gogor) exception (gogor) explicación (gogor) exhibición (gogor).

Nire eritziz, euskarak ere jokabide berdina hartu behar luke, hitz teknikoetan herri arruntaren xamurdurak eta sinplifikazioak alde batera utziaz.

j) *H* grafema dugu, dudarik gabe, larriena ortografi arazoan. Lehendabizi beharrezkoa da grafema hau sasi-joeretatik desideologizatzea. Uste dugunez urak baretzen etorri dira gauza hontan.

Grafema honekin hiru bide erabili ditezke: bat herrikoiena eta errezena, hau da, *H* grafema, besterik gabe, elimintzen duena. Joera honek ez du errespeturik BN, Z euskalkiekiko; EUSKARA BATUAREN arazoan *amore ematea* den bertute nagusi horri uko egiten dio. *H* grafemak guregan irauteko gaztelanian baino mila arrazoi gehiago dauzka, grafema hau *hila* ez baino, *bizia* delako Euskal Herriko zati nagusi batean. Bigarren jokabidea osoro *kulteranista* dugu, jatorrizko idazkerari (griegori bereziki) zeharo atsikitzen dena. Teori mailan PH, TH, KH, eta formulak onartzea ez da burugabekeria bat, baina ortografian horregatik burrukatzean ez du merezi, EUSKARA BATUAK arazo larriagoak badituelako.

Hirugarren joera *erdibidetik* doa, tradizioari eta hizkuntza baten kulturplanoari uko egin gabe.

Hirugarren bide honetatik jarraiturik, eta Arantzazuko txostenaren arauera, burubide hauek ibiliko nituzke H-aren idazkeraz:

- a) Hitz haseran behar denean erabili. Hontan iparraldekoek adierazi behar digute zein hitzak diren h-dunak gaur egun. Tradizioan jokabide asko ikusten baita (aunitz/hanitz, aro/haro, ur/hur, ona/hona).
- b) Bokal-diptongoak bereizteko ere onartu, gaur usariozko den bezala.
- d) Kontsonanteen ondoren zeharo kenduko nuke, Arantzazun azaldu zen joerari indar emanaz. Horrela ph, th, kh (ekhite, ekhartze, onhartze, senhar) eliminatorik.
- e) Atzerriko teknik prestamoekin gaztelerak, italerak, portugalerak, katalanerak, etab. duten bidea jarraitu, hau da, *filosofia*, *filologia*, *sinthesia* idatzi, *philosophia*, *philologia*, *sinthesia* ordez.

- f) Gaur egun sarturiko beste prestamoetan ere H onartu hitz-aseran (hala barnean) jatorrizko hizkuntzan hala badute: *himno*, *higiene*, *huelga*, *exhibizio* etab. Adibidez, frantseseko *hotel* hitza h-kin pasatzen da ingelesera, alemanera, gaztelerara.
- g) Aspaldidanik gure hizkuntza h-rik gabe sartu diren hitzetan aintzinako grafia errespetatu, J/C grafemaz adierazi zen bezala. Adibidez: *ospitale*, *umil*, *ostatu*, *ohore*, etab.
- h) Hitz berri eta sorketa berrietan errespetatu H grafema, baldin-eta konposagaietan lexema h-z horniturik badago. Adibidez: *hozkailu*, *hauskailu* (*aspiradora de polvos*), etab.
- i) Bestalde, tradizioko hitz batek inongo euskalkietan H-rik ez badu ez ezarri grafema hori, nahiz-eta konposagaiak berez h-dunak izan. Adibidez: *ospela* nahiz *hotz* hitzetik etorri, ez da *sekulan* h-z idatzi; gaur *hospela* idaztea bortxakeria litzateke. Gaztele-rak baditu holako exenpluak: *huevo* baino *oval* (ez hoval), *hueso*, baino *óseo* (ez hóseo).

BIBLIOGRAFIA

- EUSKERA-BATASUNA: *Azken araudiak*, Bilbo, 1969.
- LARRESORO: *Euskara batua zertan den*, Jakin, 1974.
- TXILLARDEGI: *Oinarri bila*, Donostia, 1977.
- K. MITXELENA: *Fonética Histórica vasca*, Donostia, 1961.
- L. VILLASANTE: *Palabras vascas compuestas y derivadas*, Arantzazu, 1974.
- L. VILLASANTE: *Hacia la lengua literaria común*, Arantzazu, 1970.
- BAIONAKO BILTZARRAREN ERABAKIAK: Agorrila, 1964.
- J. URQUIJO: Artikulu zenbait, RIEV-en, X, XI, XIII.
- ARANTZAZUKO BILTZARRA: *Euskera* XVI, XIII, 1968.
- ZORTZI URTE ARTEKO IKASTOLA HIZTEGIA: *Euskera* XX, 1975.
- EUSKERA*, XVI, 1971 "Idatz arauak".
 XVII, 1974 "Idatzarauak". 1970-ko Batzar agiria.
 XVIII, 1973 "Aditz laguntzaile batua".
 XIX, 1974 "H letra dela-eta".
- M. ZARATE: *Euskal ortografia*, Bilbo, 1978.
- L. M. MUJIK: *Hiztegi orokor-teknikoa*, Donostia, 1977.